

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

Takım Numarası: 978-605-2174-50-0 (Tk)

ISBN: 978-605-2174-52-4 (2.c)

Sertifika No : 17576

Kitabın Adı

Osmanlı Döneminde Tefsir

التفسير في العصر العثماني

Tafsir in the Ottoman Period

Yayın Yönetmeni

Hüseyin KADER

Adem SAYDAN

Editörler

Prof. Dr. Hidayet AYDAR

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Doç. Dr. Abdulhameed MAJEED

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TIRABZON

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Dr. Ziyad ALRAWASHDEH

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Arş. Gör. Alaaddin GÜNAY

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Arş. Gör. Fatma Nur ŞENER

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Redaktör

Prof. Dr. Hidayet AYDAR

Kapak Tasarım

Halil YILMAZ

İstanbul Darul-Funun İlahiyat Vakfı'nın katkılarıyla basılmıştır.

Baskı

Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti.

Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51 Sefaköy-İstanbul

Tel: 0212 624 21 11 pbx Faks: 0212 624 21 17

Sertifika No: 40421

1. Basım

Ekim 2018 / 300 adet basılmıştır.

İletişim

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sokak No: 7 Eyüpsultan / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarneyriyat.com.tr siparis@ensarneyriyat.com.tr

MOLLA HALİL ES-SİİRDÎ
VE 'BASÎRETU'L-KULÛB FÎ KELÂMÎ
'ALLÂMÎ'L-ĞUYÛB' ADLI TEFSİRİ¹

*Dr. Abdullah ÖZCAN**

GİRİŞ

A. Hayatı

Molla Halil b. Molla Hüseyin b. Molla Halid el Hizanî es-Siirdî, Bitlis'in Hizan ilçesinin Gulpik/Süttaş Köyünde ilim ehli bir ailede dünyaya geldi. Doğum tarihi torunu Şeyh Abdulkahhar (1324/1903)'in kaydettiğine göre Hicrî takvimine göre 1164'tür.² Hangi ayda doğduğu bilgisi verilmediğinden bunun 1750 ya da 1751 olması muhtemeldir.

¹ Bu tebliğ, hazırlamakta olduğumuz Molla Halil es-Siirdî'nin *Basiretu'l-kulûb fi kelâmi allâmi'l-guyûb* adlı tefsirinin tahkik ve tahlili adlı, Molla Halil ile alakalı daha tafsilatlı malumat içeren doktora tezimizden istifade edilerek hazırlanmıştır. Ayrıca içerik açısından yapılan değerlendirmelerde daha çok tefsirin Bakara-İsra bölümü esas alınmıştır.

* Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, Öğretim Görevlisi, alatafi@hotmail.com

² Şeyh Abdulkahhar b. Molla Mahmud b. Molla Halil es-Siirdî, *Tercemetu'l-allâmetu'l-fehhâme el Molla Halil rehimehu'l-Celîl*, Varak 1b. ulaşabildiğimiz kadarıyla üç nüshası mevcuttur. Birincisi, bizzat Şeyh Abdulkahhar'ın elyazmasıdır ve istinsah etmiş olduğu *el-Kâmûsu's-sâni fi'n-nahv ve's-sarf ve'l-meânî* adlı eserin başında bulunmaktadır. İki buçuk sayfadan oluşmaktadır. İkinci nüsha ise Şeyh Fudayl b. Şeyh Mahmud b. Şeyh Abdulkahhar'ın elyazması olup kendisinin istinsah etmiş olduğu birkaç risale ile beraber bulunmakta ve yedi sayfadan meydana gelmektedir. Diğerinde farklı olarak Şeyh Fudayl, risâlenin başına *Tercemetu hâli ceddine'l-a'lâ Molla Halil el İs'irdî* şeklinde isim yazmıştır. Üçüncü nüsha da Ohin/Âlâiyye medresesinde diğer bazı eserlerle beraber bir mücellette bulunmaktadır. Altı sayfadan müteşekkil olan bu nüshanın ferağ kaydında müstensihe it bilgi mevcut değildir. Biz, müellif nüshası olması hasebiyle birinci nüshayı esas aldık. Molla Halil'in doğum tarihini İsmail Paşa, 1167/1753 ya da 1754, Ömer Atalay 1159/1746 ya da 1747 olarak vermektedir. Kanaatimize göre doğruya en yakın olan tarih Şeyh Abdulkahhar'ın vermiş olduğu

Molla Halil'in hayatı hep ilim yolunda geçmiştir. Kur'an eğitimini ve ilmihal bilgilerini babasının da hocası olan Hüseyin el-Karasuvî'den aldı.³ Akabinde Hizan'da Molla Abdurrahman el-Belekî ve diğer bazı hocalardan temel fıkıh kitaplarını okudu. Bitlis'te Molla Ramazan Hazvini'nin yanında sarf eğitimine başladıysa da bitiremeden eve döndü. Sonra babası onu alarak Tillo'ya İbrahim Hakkı (1194/1780)'nin ziyaretine götürdü. İbrahim Hakkı'nın, duasını aldıktan sonra eğitimine Halenze/Bağtepe'de Molla Mahmud'un yanında bir müddet devam etti. Oradan Gevaş'a gidip sarf eğitimini tamamladıktan sonra Müküs/Bahçesaray'da tahsiline Molla Muhammed b. Molla Ahmed'in yanında devam etti. Sonra Hizan'a dönüp Molla Abdulhadi el-Arvâsi'den ders aldı. Akabinde Van/Hoşap'ta Molla Hasan el-Hoşebi'den ders aldı. Sonra Cizre'ye gidip Şeyh Ferec'ten⁴ ilim tahsili yaptıktan sonra tekrar Hoşap'a dönüp hem eski hocası Molla Hasan'dan hem de Molla Abdusselam ile Molla İsmail'den ders aldı. Daha sonra da ilmîni ilerletmek amacıyla Irak'ın kuzey bölgesinde bulunan, şimdi Duhok'a bağlı İmadîye'ye gidip oranın müftüsü Molla Mahmud Behdîni (1202/1787)'den ders alarak ilmi tahsilini ikmal etti ve ilmi icazetini de kendisinden aldı.⁵

tarihtir. Molla Halil'in doğum tarihi ve daha geniş bilgi için bkz.: Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i âmiriye, İstanbul, 1333h, II, 37; *Sırat-ı Mustakim*, İstanbul, 1326h/1910m, V, sy. 127, s. 377-378; Ömer Atalay, *Siirt Tarihi*, Çeltut Matbaası, İstanbul, 1946, s. 112; İsmail Paşa el Bağdadi, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, Daru İhyau't-Turasî'l-Arabî, Beyrût, 1951, I, 357; Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-Muallifin*, Muessesetu'r-Risale, Dimaşk, 1376h/1957m, I, 683; Abdülkerim el-Muderris, *Ulemâuna fi Hidmeti'd-Din*, Daru'l-Hurriyyeli't-Tibâe, Bağdad, 1403h/1983m, s. 193; Ömer Pakış, *Molla Halil es-Siirdi ve Tefsirdeki Metodu* (basılmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, 1996, s. 6-16; Ali Nebi Salih ed-Doski, *Molla Halil ve Menhecuhu fi İsbati'i-Akaidi'i-İslâmîyye min Hilali Manzûmetihi Nehci'l-Enâm*, Daru Sbeyriz (Spirez) li't-Tibae ve'n-Neşr, Duhok, 1428/2000, s.21-73; Hayruddin ez-Zirikli, *el A'lâm*, Daru'l-ilmli'l-Melâyin, Beyrût, 2002, II, 317; Said Muhammed Ahmed, *Medresetu Kubbehan ve Devruha fi Neşri'l-Ulâmî'l-İslâmîyye*, Matbaatu Duhok, 2013, s. 289; Mustafa Öncü, *Molla Halil es-Siirdi'nin "Basiretu'l-Kulûb Fî Kelâmi 'Allâmi'l-Ğuyûb" Adlı Eserinin Arap Dili Açısından İncelenmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Diyarbakır, 2013, 19-39.

³ Ş. Abdulkahhar, age, vr. 2a; *Evlîyalar Ansiklopedisi* (ed.), İhlas Gazetecilik Yay., İstanbul, 1992, Molla Halil Md. VIII, 293.

⁴ Molla Halil ile ilgili çoğu kaynaktaki Şeyh Ferruh olarak geçmektedir. Molla Halil'in hayatı bağlamında esas aldığımız *Tercemetu Hali Ceddina/ Tecemetü'l-Allâmetü'l-Fehhâme el Molla Halil Rahimehu'l-Celil* adlı risalenin Şeyh Abdulkahhar hattı ile olan nüshada Şeyh Ferruh, Şeyh Fudayl hattı olan nüshada ise Şeyh Ferec şeklinde yazılmıştır. Bölgede Ferruh ismi yaygın olmadığından Şeyh Ferec olmasının daha muhtemel olduğunu değerlendirmektediriz.

⁵ Ş. Abdulkahhar, age, vr. 3a; Mehmet Tahir, *Sırat-ı Mustakim*, V; sy.127, s.377.

Şeyh Abdulkahhar'ın anlatımından anladığımıza göre icazetini alıp Cizre'ye giden Molla Halil orada bir müddet ders vermiş akabinde İmadiye'ye tekrar dönmüş ve orada da bir müddet ders vermiştir. Hatta söz konusu eserde Molla Yahya el-Mızurî (1255/1839)'nin Molla Halil'in dışında kimseden ders almak istemediği kaydedilmektedir.⁶ Cizre'deki müderrislik vazifesinden sonra memleketi Hizan'a dönmüş ve orada Meydan Medresesi'nde beş sene müderrislik yapmıştır.⁷

Molla Halil, Hizan Meydan Medresesi müderrisliğini yaparken babasının isteği üzerine Siirt'e gitmiş ve orada yerleşip el-Fahriyye Medresesi'nde otuz yıl ders vermiştir.⁸ Büyük ihtimalle ona el İ'sirdî/es-Si'irdî nisbesinin verilmesini sağlayan husus da Siirt'e yerleşip orada uzun süre müderrislik yapmasıdır.

Molla Halil 1259/1843 ya da 1844 olan vefat tarihine⁹ kadar aynı yerde müderris ve müellif olarak hayatına devam etmiştir. Mezarı Siirt'in merkezine göre güneydoğuya düşen tepedeki Şeyh Süleyman Mezarlığında bulunmaktadır.

B. İlmî Kişiliği

Molla Halil, üst düzey bir ilmî kişiliğe, İslâmî ilimlerde üstün bir donanıma sahiptir. İlmî kişiliğinin temelleri elbette ki tahsil hayatına ve ilim tahsil ettiği hocalarına dayanmaktadır. Bunun yanı sıra İmadiye, Cizre, Hizan ve son olarak Siirt'te uzun süre müderris olarak ilmî mahfillerde bulunup çokça âlim yetiştirmesi, çevresindeki âlimlerin aksine kırkı aşan sayıda eser vermesi onun ilmî kişilik ve yetkinliğinin ne derece üst düzeyde olduğunu göstermektedir. Öyle ki bölgede

⁶ Ş. Abdulkahhar, age, vr. 2b-3a; Hamit Sevgili, *Risale fi'n-Nezrl'l-Molla Halil el İ'sirdi*, Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, Nisan 2017, C.9, Sy.1 (17), s.135. Hamit Sevgili adı geçen makalesinde bu durumu ihtimal olarak vermektedir. Sonradan kendisi ile yaptığımız sohbetle aile büyükleri vasıtasıyla Molla Halil'in torununun torunu olan merhum Şeyh Fudayl'den Molla Halil'in Cizre'de bulunan Medresa Sor/Kırmızı Medrese'de müderrislik yaptığı ile ilgili şifahi bilgi aldığını ifade etmiştir.

⁷ Ş Abdulkahhar, age, vr. 3a; Mehmet Tahir, *Sırat-ı Mustakim*, V; sy.127, s.377.

⁸ Ş Abdulkahhar, age, mahtût aynı yer; Mehmet Tahir, *Sırat-ı Mustakim*, aynı yer.

⁹ Ş Abdulkahhar, a.g.e, vr. 2b. Doğum tarihinde olduğu gibi vefat tarihi konusunda da torunu Şeyh Abdulkahhar'ın vermiş olduğu tarihi esas aldık. Vefat tarihini Bursalı Mehmet Tahir 1257/1841, Ömer Atalay 1255/1839 olarak vermektedir. Bkz.: Bursalı Mehmet Tahir, *Sırat-ı Mustakim*, V, sy. 127, s. 377; Ömer Atalay, a.g.e, s.112.

meşhur olan medreselerin icazet silsilesi kendisinde birleşmekte¹⁰ ve kendisine "استاد : استاذ الأساتذة", "Muhitindeki tüm âlimlerin her alandaki hocası", "استاذ الأساتذة" : hocaların hocası" denmektedir.¹¹

Daha önce Molla Halil'in ders aldığı hocaların çoğunun ismi verilmiş bulunmaktadır. Dolayısıyla burada sadece onun yetiştirmiş olduğu ya da kendisinden ders alan bazı âlimlerin isimlerini vermekle yetineceğiz:

Molla Yahya el Mızûrî,¹² oğulları Molla Mustafa ile Molla Abdullah, Molla Mahmud es-Siirdî , Halenze/Bağtepelî Molla Ali, Halenze/Bağtepelî Molla Mustafa, Tillolu Şeyh Hamid, Tillolu Şeyh Hasan, Molla Hamid el-Hazrinî, Molla Halid es-Sulhî, Eruhlu Molla Zâde, Molla Hamid en-Nivilî, Molla Ebubekir es-Suhrî,¹³ Muş müftüsü Molla Hasan el-Ensârî.¹⁴

Molla Halil, itikadî olarak Eş'arî, amelî olarak Şafî mezhebine, tasavvufî olarak da Kadirî tarikatına mensuptur. Tarikat icazetini Şeyh Ahmed er Reşîdî'den almıştır.¹⁵

¹⁰ Bkz.: İbrahim el Harrânî, *et-Tuhfetu'l-halidiyye fî beyâni'l-icâzeti'l-ilmîyyeti's-şer'iyye fî'l-medârisi't-türkiyye*, el-Mektebetu'l-Haşîmiyye, İstanbul, 2017, s.46-59.

¹¹ Ali Nebi Salih ed-Doski, a.g.e, s.51-53.

¹² Bazı kaynaklarda Molla Halil'in Molla Yahya'dan ders aldığı şeklinde tam tersi bir malumat mevcuttur. Mesela Said Muhammed Ahmed, Kubbehân Medresesini detaylı bir şekilde incelediği adı geçen eserinde sayfa 285'te Molla Halil'i Molla Yahya'nın talebeleri arasında saymaktadır. Oysa Şeyh Abdulkahhar, adı geçen risalesinde Molla Yahya'nın Molla Halil'den ders aldığını zikretmektedir. Hatta ders aldığı kitapları da ismen saymaktadır: *el-Fennârî*, *Kul Ahmed Haşîyesi* ("Kadaya" bölümünden sonuna kadar), *İsamu'l-vad'* ve haşiyeleri ile birlikte *Risâletu'l-istiare*. Ayrıca Ekrem Abdülvehhab, Irak âlimlerinin icazet silsilelerini incelediği eserinde ve Ali Nebi Salih ed-Doski, Molla Halil'in *Nehci'l-Enâm*'i üzerine yaptığı çalışmasında aynı bilgiyi vermektedir. Kaldı ki Molla Halil'in doğum tarihi hicri 1164, Molla Yahya'nunki ise hicri 1185'tir. Buna göre Molla Halil, molla Yahya'dan 21 yaş büyüktür. Dolayısıyla da onun Molla Yahya'dan değil tam tersi Molla Yahya'nın ondan ders almış olması daha mantıklı olmaktadır ki tarihi gerçeklik de böyledir. Bkz.: Ş. Abdulkahhar, age, vr. 1b; Ekrem Abdülvehhab el-Molla Yusuf el-Musulî, *el-Mukataf min icazati'l-ırâkiyyîn ve esânîduhum*, Dâru'n-Nürî'l-Ulûmî's-Şer'iyyeve'l-İsnâd, Umman, 1428, s. 15; Ali Nebi Salih ed-Doski, a.g.e, s. 47-48; Said Muhammed Ahmed, age, s. 285; Hamit Sevgili, age, s.135.

¹³ Ş. Abdulkahhar, age, vr. 3a.

¹⁴ Atalay, age, s.113.

¹⁵ Mehmet Tahir, *Sırat-ı mustakim*, V; sy.127, s.377.

C. Eserleri¹⁶

Molla Halil, içinde bulunduğu tüm imkânsızlıklara rağmen tedrisat faaliyetlerini kesintisiz devam ettirmiş ayrıca yaşamış olduğu bölgedeki âlimlerin aksine hemen hemen tüm İslâmî ilimlerde eser vermiştir. Bu husus, Molla Halil'in ilmi donanımı ve entelektüel kişiliğini göstermektedir. Molla Halil'e ait ellinin üzerinde eserden bahsedilmekle birlikte şu ana kadar ulaşılabilmiş eserlerinin sayısı kırkın üzerindedir. Müellifin eserlerini yazıldığı branşlara göre şu şekilde tasnife tabi tutmak mümkündür.¹⁷

1. Tefsir ve Ulumu'l-Kur'an

1-Basiretu'l-kulûb fi kelâmi allâmi'l-ğuyûb. (Matbu)

2-Basiretu'l-kulûb fi kelâmi allâmi'l-ğuyûb (Mahtut)

¹⁶ Molla Halil'in eserlerinin isimleri hususunda Hamit Sevgili ve Macit Sevgili'nin şifahi açıklamaları ile birlikte şu kaynaklardan istifade edilmiştir: Şeyh Abdulkahhar b. Molla Mahmud b. Molla Halil es-Siirdî, *Tercümetu'l-allâmetu'l-fehâmê el-molla halil/tercemetu hâli ceddine'l-a'lâ molla halil el is'irdî*; İsmail Paşa el Bağdadi, *Hediyyetu'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı müellifleri*; Ali Nebi Salih ed-Doski, *Molla Halil ve menhecuhu fi isbati'i-akaidi'i-islâmiyye min hilali manzûmetihi nehci'l-enâm*; Hamit Sevgili, *Risale fi'n-nezr li'l-molla halil el is'irdî*.

¹⁷ Burada şu üç hususu kaydetme gereğine inanıyoruz. Birincisi ismini verdiğimiz eserlerin bir kısmı şimdilik sadece isim olarak bilinip esere halen ulaşılmış değildir. Mevcut eserlerin ise büyük bir kısmı halen mahtût halde olup tahkiki ve baskısı yapılmamıştır. İkincisi Ömer Pakiş'in *Molla Halil es-Siirdî ve Tefsirdeki Metodu* adlı basılmamış yüksek lisans tezinde ifade ettiği gibi tamamı için söylenemese de Molla Halil'in eserleri hak ettiği değeri bulamamış ve bir kısmı girmiş olsa da tamamı kütüphanelere girememiştir. Bu husus, çeşitli diğer nedenler ile birlikte müellifin bölge dışına çıkmamış olması ayrıca müellif ailesinin ilim ehli olup eserleri kendi özel kütüphanelerinde korumayı tercih etmiş olmalarından kaynaklanmış olabilir. Üçüncü husus ise Molla Halil'in eserleri için en yüksek sayıyı şimdiye kadar görebildiğimiz kadarıyla Ali Nebi Salih ed-Doski 35 sayısıyla vermektedir. Ömer Pakiş ise adı geçen tezinde 26 sayısını vermektedir. Lakin müellifin torunlarından Hamit Sevgili ve Macit Sevgili'nin gayretleriyle Molla Halil'e ait diğer bazı eserlere ulaşılmış, bir kısmının da sadece ismi tespit edilmiştir. Neticede müellife ait eser sayısı, (kitap/risale olarak) 41'i bulmuştur. Biz de müellifin Molla Halil'in torunlarından sözü geçen iki akademisyenin çalışmalarını özellikle Hamit Sevgili'nin adı geçen makalesini esas aldık. Ne var ki Adı geçen makalede 42 eser ismi zikredilmiştir. Listeye eklemiş olduğumuz *Risâle fi şurâtu'l-halve ve âdâbihâ* ile *Risâle fi hadisi'l-âyâti'l-letî tezharu kable hurûci İsâ ve'l-Mehdî/Risâletu'l-Mehdî* isimli eserler ise makaleyi yazdıktan sonra Hamit Sevgili tarafından tespit edilmiştir. Ayrıca onun zikretmiş olduğu *Mensûre fi akideti's-şeyh muhyiddin ibn arabi* adlı eser tespitlerimize göre telif olmayıp sadece istinsâh olduğu için; ile *Risâle fi'l-va'z ve'l-irşâd* adlı eser yine tespitlerimize göre hiç olmadığı ve hataen ona nispet edildiği için listeden çıkarılmıştır. Bkz.: Ö. Pakiş, a.g.e, 16-37; Ali Nebi Salih ed-Doski, a.g.e, s.54-56; H. Sevgili, a.g.e, 136-138.

3-Diyâu basîreti'l-kalbi'l-arûf fi't-tecvîd ve'r-resm ve ferşi'l-hurûf (Mahtut)

4-Muhtasaru şerhi hırzi'l-emânî li'ş-şâtûbi limâ fihî mine'r-rumûzât ve mebbe'l-meânî (Araştırmalarımız neticesinde bu esere ulaşamadık)

5- Risâletün fi ilmi't-tecvîd (Kürtçe manzum) (Mahtut)

6-Şerhu diyâi basîreti'l-kalbi'l-arûf fi't-tecvîd ve'r-resm ve ferşi'l-hurûf (Mahtut)

7-Tefsîru'l-besmeleti'ş-şerîfe¹⁸ (Araştırmalarımız neticesinde bu esere ulaşamadık)

2. Hadis ve Usulü

1-Hadisul-âyâti'l-letî tezharu kable hurûci İsâ ve'l-Mehdî/Risaletu'l-Mehdî (Mahtut)¹⁹

2-Uşûlu'l-hadîsi'l-ezher mine'l-muhtasar ve şerhihi li İbn Hacer (Mahtuttur)

3. Fıkıh ve Usulü

1-Kitâb fi't-talâk inde'l-ekrâd (Araştırmalarımız neticesinde bu esere ulaşamadık)²⁰

2-Ma'vuffât ucâb yehtâcuhâ zû takvâ ve âdâb/risâle sağırafi'l-ma'fuvvât (Şerhi ile birlikte basılmıştır)²¹

¹⁸ Bu eserin adını Ömer Atalay, Siirt Tarihi adlı eserinde zikretmektedir; fakat eserin kendisi elimizde mevcut değildir. Ömer Atalay'ın 1923'ten 1954' kadar kesintisiz Siirt'te müftülük yapmış olması, muasırı Molla Hamid gibi Molla Halil ailesini yakından tanınması ayrıca kendisinin de Siirtli olması müellife ait böyle bir eserin var olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Bkz: Ömer Atalay, age, s.112; H. Sevgili, ege, s.137.

¹⁹ Eser, yakın zamanda Molla Halil'in bizzat eliyle yazmış olduğu çeşitli risaleleri içeren bir mücellat içerisinde Hamit Sevgili tarafından bulunmuştur. Molla Halil, başkasına ait eserleri istinsah ederken eser ismini başlığa yazıp sahibine nispet ederken kendisine ait olanlarda bunu yapmaz. Bu hususiyete binaen risalenin kendisine ait olduğu değerlendirilmektedir.

²⁰ Ali Nebi Salih ed-Doski, *Molla Halil ve menhecuhu fi isbati'l-akaidi'l-islamiyye min hilali manzûmetihi nehci'l-enâm* adlı eserinde Abdurrahman el Mizurî'den (Karwan Dergisi, sayı: 55, s.138) naklen kaydeder.

²¹ Muhammed Ahmed Babekr Şeşuyi tarafından Bağdat Üniversitesi İslami İlimler Fakültesinde 2000 yılında yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir. Ayrıca üzerine üç şerh yazılmıştır. Müellif ve şerhlerin isimleri şöyledir: Silvanlı Molla Hüseyin (Kıçık), *Feltu'l-Celil bi şerhi ma'fuvvati Mevlânâ Molla Halil*; Molla Abdullah b. Mirzâ en-Nursî, *el Kelimâtu'l-Vefiyye bi şerhi'l-ma'fuvvati'l-Haliliyye*; Şeyh Süleyman b. Şeyh Abdullah el-Halidî es-Siirdî, *Hallu'l-müşkilât şerhu mesâili'l-ma'fuvvât*. Bkz.: Abdülkerim Ünalın, *Molla Halil es-Siirdî'nin fihhi yönü*, Uluslararası Siirt Sempozyumu, İzmir, 2007, s.366-36.

3-Mecme'u'l-mesâil (Yayımlanmamıştır)²²

4-Menâkibu eimmeti'l-mezâhibi'l-erba'a²³ (Mahtut).

5-Mulahhasu'l-kavâti' ve'z-zevâcir fi mâ tekellemû ale's-sağâir ve'l-kebâir (Araştırmalarımız neticesinde bu esere ulaşamadık)

6-Risâle fi'n-nezr (Matbu.)²⁴

7-Uşûlu'l-fıkh (Mahtut)²⁵

8-Zubdetu mâ fi'l-Fetâva'l-hadîsiyye fi'l-ecvibe ve'l-i'sâ bi nahvi'l-fedl ve't-tefdil ve umûr leyse li ehad anha ğinâ (Araştırmalarımız neticesinde bu esere ulaşamadık)

4. Kelam ve Akaid

1-Nehcu'l-enâm li nef'i'l-enâm (Arapça, matbu)²⁶

2-Nehcu'l-enâm li nef'i'l-enâm²⁷ (Kürtçe, matbu.)

3-Risale fi akîdeti cevhereti'l-İslâm²⁸ (Araştırmalarımız neticesinde bu esere ulaşamadık)

²² Ebu Hanife ile İmam Şafii arasındaki ihtilafları içeren risale Osman Mahmud Saidullah Âlâni tarafından Süleymaniye Üniversitesinde tahkik edilmiştir.

²³ Dört fıkı mezhebinin imamlarının hayatını kısaca konu edinmektedir.

²⁴ Hamit Sevgili tarafından tahkik edilmiş ve Şarkiyat dergisinde makale olarak yayımlanmıştır.

²⁵ Mohammed Ali Cemil b. Süleyman ed-Doski, eseri yüksek lisans tezi kapsamında Irak/Musul'da tahkik etmiştir.

²⁶ Müellifin torunlarından Molla Ömer tarafından Sa'du'l-İslâm şerhu nehci'l-enâm adı ile şerh edilmiştir. Ayrıca Cüneyt Gökçe tarafından Türkçeye tercüme edilip tercümesi ile birlikte basılmıştır.

²⁷ Tıpkı Arapça nüshası gibi itikadi ve ahlaki konuları içeren bu eser manzumdur. Kürtçe Nehcu'l-enâm'ı Ahmet Hilmi el-Koĝi, Rehber-i avam adıyla Kürtçe olarak eseri şerh etmiştir. Ayrıca eser üzerine Arapça şerhler de yazılmıştır. Bunların isimleri şöyledir: Molla Hasan el-Karçikani, Tavdihu'l-meram şerhu nehci'l-enâm; Zeynelabidin Çiçek, Şerhu nehci'l-enâm, Molla Musa Celali Beyâzidi, Feydu'l-kadiri'l-'âllâm şerhu nehci'l-enâm.

²⁸ Ali Nebi Salih ed-Doski, Molla Halil ve menhecuhu fi isbati'î-akaidi'î-islâmiyye min hilali manzûmetihi nehci'l-enâm adlı eserinde Abdurrahman el Mizuri'den (Karwan Dergisi, sayı: 55, s.138) naklen kaydeder.

4-Risâle fi'l-firaki's-selâs ve's-seb'in²⁹ (Basılmamıştır.)

5-Te'sîsu kavâidi'l-akâid alâ mâ senaha min ehli'z-zâhir ve'l-bâttın mine'l-avâid.
(Basılmıştır.)³⁰

5. Tasavvuf

1-Minhâcu's-sünneti's-seniyye fi âdâbi sulûki's-sûfiyye/zâdu's-sâlikîn (Matbu)

4-Nebzetu'l-mevâhibi'l-leduniyye fi'ş-şetahât ve'l-vahdeti'z-zâtiyye
(Araştırmalarımız neticesinde bu esere ulaşamadık)

5-Risâle şurûti'l-halve ve âdâbihâ (Mahtut)³¹

6. Arap Dili ve Belagatı

1-el-Kâfiyetu'l-kubrâ fi'n-nahv (Matbu)³²

2-el-Kâmûsu's-sânî fi'n-nahv ve's-sarf ve'l-meânî (Matbu)

3-el-Manzûmatu'z-zumurridiyye mimmâ mine'l-mefâtiḥ mecniyye (Mahtut)

4-er-Risâletu'l-aduđiyyetu'l-vad'iyye bima yuvaddahu minha'l-meram bi'l-kulliyye/Risâle fi'l-vad' (Mahtut)

5-Tavdıhu istiâreti [Ebi'l-]Kâsım es-Semerkağı el-humâm bi ziyâde irâd ve tebdili'l-kelimat yektediha'l-makâm/Risâletu'l-istiara (Mahtut)

²⁹ Metin Bozan, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 2012, c. IV, S. 8'deki çalışmasında eseri müellifin torunlarından Şeyh Cüneyd ez-Zokaydı'ye nispet etmektedir. Oysa eser Molla Halil'e aittir. Zira eser, müellif tarafından *Te'sîsu kavâid* adlı kitabına haşiyeler olarak yazılmış olup adı geçen eserin müellif nüshasında da mevcuttur. Şeyh Cüneyd ez-Zokaydı, söz konu kitabı istinsah ederken bu haşiyeyi ayrı yazmış ve sonuna "عقها:haşiyeyi Cüneyd yazdı" kaydını düşmüştür. Bu ifade ve ayrıca müellif nüshasına vâkıf olmama ihtimali yanlış nispete sebep olmuş olabilir. Bkz.: Hamit Sevgili, age, s. 138.

³⁰ Vecihi Sönmez tarafından tahkik edilmiştir. Ayrıca Faruk Kazan tarafından da Dicle Üniversitesi'nde Yüksek Lisans tezi kapsamında tahkiki yapılmıştır.

³¹ Eser, yakın zamanda Molla Halil'in el yazısı yazılmış çeşitli risaleleri içeren bir mücüllet içerisinde Hamit Sevgili tarafından bulunmuştur. Molla Halil, başkasına ait eserleri istinsah ederken eser ismini başlığa yazarken kendisine ait olanlarda bunu yapmaz. Buna hususa binaen risalenin kendisine ait olduğu değerlendirilmektedir.

³² İlyas Kaplan tarafından tahkik dilip yayımlanmıştır. Ayrıca İslam Reşid Cangir tarafından Dımaşk Üniversitesi'nde 2010 yılında yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir.

6-Usûlu muğni'l-lebib el-hâcc min cem'i cevâmi' et-tâcc (Araştırmalarımız neticesinde bu esere ulaşamadık)

7. Muhtelif İlimler

1-Divânu şî'r bi'l-kurdiyye ve'l-arabiyye (Matbu)

2-Ezhârû'l-ğusûn min makûlâti erbâbi'l-funûn ve mâ li't-tâlib fihî min karri'l-ûyûn (Araştırmalarımız neticesinde bu esere ulaşamadık)

3-Mahsûlu'l-mevâhibi'l-ehadiyye fi'l-hasâis ve's-şemâili'l-Ahmediyye (Matbu)

4-Manzûmatu'l-habiyye fi âdâbi'l-münâzara/Manzûma fi'l-âdâb tehdî't-tâlib ile't-tarîki's-savâb (Matbu)

5-Manzûma fi mevlidi hayri'l-beriyye (Mahtut)

6-Muhtasarû'l-minehi'l-mekkiyye fi şerhi'l-kasideti'l-hemziyye (Mahtut)

7-Muhtasarû şerhi's-sudûr bi şerhi hâli'l-mevta ve ahvâli'l-kubûr (Mahtut)

9-Risâle fi vazâif a'dâi cismi'l-insân (Mahtut)

10-Tabakâtu'r-ricâl (Mahtut)

11-Telmîhu'l-isâğoci bi ziyâde telûhu/tefûhu ale'l-multecî (Mahtut)

8. Molla Halil'e Nisbet Edilen Bazı Eserler

1-Menâkibu's-şeyh Ahmed er-Reşîdî³³

2-Risâle fi'l-va'z ve'l-irşâd³⁴

³³ Molla Halil'in şeyhinin menkıbelerinin anlatıldığı bu eser, herhangi bir kaynakta rastlamış olmasak da şifahi olarak Molla Halil'e nisbet edildiği olmaktadır. Ne var ki eser, Şeyh Halid el-Cezeri'nin aynı içerikteki *Miškâtu'n-nûr li şerhi'l-kalbi ve's-sudûr fi menâkibi'l-batli'l-meşhûr eş-Şeyh Ahmed er-Raşîdî* adlı eserinin Molla Halil tarafından istinsah edilmiş halidir. Her iki nüsha üzerinde yaptığımız incelemede nüsha farklılıklardan öteye geçmeyecek değişiklikler bulunduğunu müşahede ettik.

³⁴ Ali Nebi Salih ed-Doski, adı geçen eserin Molla Halil'e bu isimle bir eser nispet edip kaynak olarak *Hediyetu'l-ârifin* adlı eseri gösterir. Oysa *Hediyetu'l-ârifin*'e baktığımızda böyle bir ismin olmadığını görmekteyiz. Bkz.: İsmail Paşa el-Bağdadi el-Babanî, *Hediyetu'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârû'l-musannifin*, Daru İhyau't-Turasi'l-Arabi, Beyrût, 1951, 1/357; Ali Nebi Salih ed-Doski, age, 56.

D. BASİRETU'L-KULÛB Fİ KELÂMİ ALLAMİ'L-GUYÛB

Molla Halil'in başlıktaki adı taşıyan iki ayrı tefsiri bulunmaktadır. Bunlardan birisi muhtasar ve tamdır. Diğeri ise kısmen daha mufassaldır; fakat nakıstır. Elimizdeki haliyle İsrâ Suresi'nin sonuna kadardır.³⁵ Bu başlık altında Molla Halil'in iki tefsirinden kâmil şekliyle elimizde bulunan ve kanaatimize göre ilk yazılmış olan tefsir kitabını teknik ve içerik açısından incelemeye çalışacağız.

a) Eserin Molla Halil'e Nisbeti

Tanıtmaya çalıştığımız *Basiretu'l-kulûb fi kelâmi allami'l-guyûb* adlı tefsirin Molla Halil'e ait olduğu, müellifin yaşamış olduğu muhitte, çok meşhur ve müsellemdir. Ayrıca müellifin el yaması olduğu kabul edilen elimizdeki mahtût nüshasının istinsah kaydında müellif de "Bu, Allah'ın kerim olan kelâmı hakkında konuşan (âlimlerin) ibarelerinden bir kısım/nebzesinin bir araya getirmeye muvaffak kıldığı (kitaptır)." diyerek kendine nispet etmektedir.³⁶ Bunun yanı sıra gerek İslâm müelliflerini tanıtan kitaplarda,³⁷ gerekse Molla Halil ile ilgili yapılmış olan

³⁵ İlgili kaynakların birçoğunda söz konusu tefsirin nakıs olduğu kaydedilmektedir. Hatta dedesinin hayatını anlattığı *Tercemetu Hali Cedidina'l-A'lâ* adlı risalesinde Şeyh Abdulkahhar da bu tefsirin Kehf Suresi'ne kadar olduğunu kaydetmektedir. Ne var ki aynı zamanda söz konusu tefsirin müstensihî olan Şeyh Abdulkahhar, tefsirin ferağ kaydında "تم هذا الجلد من الكتاب: kitabın bu cildi tamamlandı". ifadesini kullanmaktadır. Ömer Pakiş'in basılmamış Yüksek Lisans tezinde ifade ettiği gibi bu ifade kitabın en azından bir ciltten ibaret olmadığını akla getirmektedir. Ayrıca, son zamanlarda, müellifin torunlarından olan Hamit Sevgili, tek ciltte toplanmış müellife ait olup kendi el yazısı ile yazılmış bazı eserler bulmuştur. İşte o eserler arasında Kehf Suresinin tamamı ile Meryem Suresinin 73. ayetine kadarını ihtiva eden yaklaşık olarak 20 varaklık bir tefsir çalışması da vardır. Söz konusu çalışmadaki hem yazı hem üslup müellifinkiyle birebir örtüştüğü için bunun müellife ait olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Varakların müellifin iki tefsiri ile yapılan karşılaştırmasında boyut ve üslup açısından birinci tefsirden farklı olup ikinci tefsir ile aynı olduğu anlaşılmıştır. Az önce arz ettiğimiz husus ile bunu birleştirdiğimizde ikinci tefsirin kesinlikle Kehf suresine kadar olmadığını aksine kuvvetle muhtemel tam olduğunu, en azından Kehf Suresi ile Meryem Suresinin çoğunu da kapsadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bkz: Ş. Abdulkahhar, a.g.e, vr. 3a; Ö. Pakiş, a.g.e, s.41.

³⁶ Molla Halil istinsah kaydında bizzat ismini kaydetmemiştir; fakat gerek kendisine gerekse de başkasına ait olup da kendisinin istinsah etmiş olduğu bazı eserlerin ferağ kaydında ismini kaydetmiştir. Mesela *Risâle fi'l-Ehâdis Kable Hurûci İsâ ve'l-Mehdi* adlı risalesi ile Ebu Medyen el-Mağribî'ye nisbet ettiği *Kitabu'l-Enri'l-Muhkemi'l-Marbût fima Yelzemu Ehle Tarikillahi mine'ş-Şurât* adlı mahtutun sonunda böyle yapmıştır. Müellif nüshası olduğu meşhur olan *Basiretu'l-Kulûb* nüshasındaki hat ile Molla Halil'in ferağ kaydında bizzat ismini kaydetmiş olduğu eserlerdeki el yazısı birebir aynıdır. Bu da birinci tefsirin müellif hatı olduğunu ispatlamaktadır.

³⁷ Bazı kaynaklar için bkz.: İsmail Paşa a.g.e, I, 357; Bursalı M. Tahir, a.g.e; II, 37; aynı yazar, *Sırat-ı Mustakim*, V, sy. 127, s. 377.

çalışmalarda³⁸ bu eser Molla Halil'e açıkça nispet edilmiştir. Tüm bunlar, eserin müellifimize aidiyetini ortaya koymaktadır.

b) Eserin Nüshaları

Eserin tek nüshası bulunmaktadır. Gerek ilgili kaynaklarda gerekse de müellifin yakın akraba çevresindeki kanaat budur. Eserin tek nüshası orijinal hali ile müellifin beşinci göbekten torunu olan Sıbgatullah Sevgili'de bulunmaktadır. Bulunduğu coğrafi ve ilmî muhit için çok önemli bir şahsiyet olan Molla Halil'in bu önemli eserinin tek nüshasının olması düşündürücüdür. Ne var ki daha önce de ifade edilen sebepler ile birlikte bölgedeki medreselerin daha ziyade âlet ilimlerine yoğunluk vermiş olmasına dönemin imkânsızlıkları da eklenince eserin tek nüsha ile kalıp herhangi ulusal bir kütüphaneye girmemiş olması anlaşılabilir. Kaldı ki Sıbgatullah Sevgili'nin şifahen ifade ettiğine göre eserin tek nüshası da uzun süre kayıp kalmış ve kendisi bölgede imamlık yapan birisinde bulup ondan almıştır.

c) Eserin Teknik Özellikleri

Eserin adı ilgili kaynakların bir kısmında³⁹ *Tabsıratu'l-Kulûb fî Kelâmi Allâmi'l-Ğuyûb* olarak geçmekte ise de asıl adı *Basiretu'l-Kulûb fî Kelâmi Allâmi'l-Guyûb*'dur. Zira müellif bizzat kendisi tefsirinin mukaddimesinde bu ismi sarahaten ifade etmektedir.⁴⁰

Tefsirin tek olan orijinal nüshası bazı bozulma ve yırtılmalara maruz kalsa da düzgün bir şekilde ciltlenmiştir. Cilt payı kahverengi, kabı ise siyahtır. 374 varaktan oluşmaktadır. Birinci varığın arka yüzünde mukaddime ve Bakara'nın başlangıcı, 374. varığın ön yüzünde ise Fatıha'nın sonu ve istinsah/ferağ kaydı bulunmaktadır.

³⁸ Bazı çalışmalar için bkz.: Ö. Pakış, a.g.e, s.; Nejdet Karakaya, *Bir Dilci Olarak Molla Halil es-Siirdi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2006, s.20; Mustafa Öncü, a.g.e, s.47-48; Hamit Sevgili, a.g.e. s.136; Abdülkerim Bingöl, *Molla Halil es-Siirdi ve el-Kâfiyetü'l-Kubra Adlı Eseri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2011, s. 25; Faruk Kazan, *Mollâ Halil'in Bilgi Ve Varlık Anlayışı (Tesisu'l-Kavâid Çerçevesinde)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2013, s. 16.

³⁹ Muhtemelen ilk defa *Hediyetü'l-Arifin*'de birinci tefsirin adını *Tabsıratu'l-Kulûb fî Kelâmi Allâmi'l-Ğuyûb* olarak verilmiş, müellife yer veren sonraki bazı kaynaklar da *Hediyetü'l-Arifin*'den iktibasta bulunmak suretiyle aynı hataya düşmüşlerdir. Bkz.: İsmail Paşa, a.g.e, I, 357; Adil Nüveyhız, *Mu'cemu'l-Müfessirin min Sadri'l-İslâm ve hatta'l-Asrina'l-Hazır*, Müessesetu'n-Nüveyhıd's-Sekafiyye, y.y, 1409/1988, s.175; Muhammed Abay, *Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası*; Divan Dergisi, Sayı: 6, 1991, s.286.

⁴⁰ Bkz.: es-Siirdi, *Basiretu'l-Kulûb fî Kelâmi Allâmi'l-Guyûb*, Thk.: Molla Sıbgatullah ez Zükaydi (Sevgili), Nubihar Yayınları, İstanbul, 1432h/2011m, s.7.

İstinsah kaydında isim ve tarih bulunmamaktadır. Sureler arasında her hangi bir boşluk bırakmamıştır. Sure başlıkları ve ayet metinleri kırmızı, tefsir metni ise siyah mürekkep ile yazılmıştır. A'raf Suresi'nin başına kadar ana metnin etrafında küçük yazıyla yazılmış ve sayfa kenarlarındaki boşluğu tamamen dolduracak kadar yoğun haşiyeler mevcuttur.⁴¹ Bu haşiyeler, A'raf Suresi'nden sonra çok nadir iken Nebe' Suresi'nden sonra yine çoğalmakta ve İhlâs Suresi'nden itibaren de baştaki yoğunluğa erişmektedir. Yazı ebadı orta boyutta rik'a yazısı ile yazılmıştır. Her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Kâğıt aharlıdır ve ebadı 15x9 cm'dir.

Molla Halil'in bu eseri, müellifin ailesinden Sıbgatullah Sevgili tarafından bilgisayar ortamında yazılıp 2011 yılında basılmıştır. Söz konusu baskıda eserin etrafında bulunan ve müellif tarafından ayrıca 'ez-Zübde' olarak isimlendirilen haşiyeler alınmamıştır. Ayrıca bu baskıda eser ilmî bir tahkike de tabi tutulmamıştır.

Mukaddimede bizzat müellif tarafından tasrih edildiği üzere tefsirin kaynakları Beydavî tefsiri, Beydavî'nin haşiyeleri olan *Haşiyetu Muhyiddin Şeyhzâde* ve *İsamuddin el İsferâyini* ile *Celâleyn* tefsiridir.

d) Eserin İçerik Özellikleri

Eserin içerik bakımından en önemli özelliği ibaresinin kısa ve öz, dilinin sade olmasıdır. Müellif, ayetleri tefsir metninden bağımsız olarak vermemiş, yapmış olduğu öz ve sade açıklamaları ayetin bir parçasıymış gibi metnini oluşturmuştur. Tefsirin genelinde görülen bu metin kurgusunu müellif başarılı bir şekilde uygulamıştır. Müellif, Beydavî (685/1286)'nin *Envaru't-tenzil*'i ile onun haşiyelerinden olan *Haşiyetu muhyiddin şeyhzâde alâ tefsiri'l-beydavî* ve *Haşiyetu isamidin el isferayinî ala envari't-tenzil* ile *Celaleyn* tefsirinden yararlanmıştır. Görebildiğimiz kadarıyla metnin iskeletini Beydavî tefsiri oluşturmuş, daha geniş açıklamalar ve özellikle İsrailî bilgiler için ise müellif, adı geçen iki haşiyeden yararlanmıştır. Kısa açıklamalar ve özellikle kelimenin eşanlamını verme gibi durumlarda ise *Celaleyn* tefsirinden istifade etmiştir. Müellif adı geçen kaynakları başarılı bir şekilde mezcetmiş ve bambaşka bir metin ortaya çıkarmayı başarmıştır..

⁴¹ Telif geleneği içerisinde "ta'lika" olarak kabul edilebilecek bu haşiyeler Beydavî tefsirinin haşiyeleri Şeyhzade ile İsmamuddin'den nakledilmiş ve müellif tarafından "ez Zübde" olarak isimlendirilmiştir. Bkz.: Basiret'u-Kulub, mahtût, v.1b. Ta'lika kavramı için bkz.: Şükrü Maden, *Tefsirde hâşiyeye geleneği ve hâşiyetü muhyiddin şeyhzâde 'alâ tefsiri'l-kâdi el-beyzâvi örneği* (Basılmamış doktora tezi), İstanbul, 2013, s.46-47.

Molla Halil, tefsirine ilginç bir şekilde Bakara Suresi ile başlamış ve Fatiha Suresi'ni kitabın sonuna almıştır.⁴² Tefsir, tüm sureleri kapsadığı gibi hemen hemen tüm ayetler de atlanmadan tefsir edilmiştir. Surelerin başında surenin Mekki ya da medenî oluşu ve kaç ayetten meydana geldiği ile alakalı kısa bilgiler verilmiştir.⁴³ Ayetler arası münasebete de bazen değinmiştir.⁴⁴

d1) Rivayet Usûlü Açısından

Basîretu'l-Kulûb, dirayet usulüne göre yazılmış bir tefsirdir; fakat bu usul ile yazılmış diğer tefsirlerde olduğu gibi bu tefsirde de müellif çok yoğun olmasa da hadis, sahabe kavli, sebab-i nüzul gibi çeşitli rivayetlere yer vermiştir.

Molla Halil, tefsirinde kıraat farklılıklarına fazla değinmemiştir. Zaten kendisi mukaddimede Asım kıraatinin Hafs rivayeti ile yetineceğini ve nadiren başka kıraatleri zikredeceğini ifade eder. Bunun sebebi olarak da Hafs rivayetinin yaşamış olduğu bölgedeki yaygınlığını zikreder.⁴⁵ Bununla beraber, gerekli gördüğü yerlerde kıraat farklılıklarına değinir; fakat kıraatleri kıraat imamına çoğunlukla nispet

⁴² Bildiğimiz kadarıyla tefsir tarihinde böyle bir örnek yoktur. Bu hususta müellif, kaynakları arasında saymış olduğu *Celaleyn* tefsirinden etkilenmiş olabilir. Zira söz konusu tefsirin Bakara-İsra kısmını yazan Suyuti Kehf-Fatiha kısmını yazan hocası Mahalli'ye ait olduğu belli olsun diye Fatiha'nın tefsirini Kuran'ın sonuna almıştır. *Celaleyn* üzerine yazılmış olan *Cemel* ve *Savi* haşiyelerinin müellifleri de bu durumu dikkate almışlardır. Müellifin elindeki *Celaleyn* nüshasında Fatiha tefsirinin sonda olması da kuvvetle muhtemeldir. Bkz.: Şükrü Aslan, *Celaleyn tefsiri'nin isnadı ve el mahalli'nin bakara sûresi'nden yaptığı tefsiri*, AtatürkÜnv. İlahiyat Fak. Dergisi, Sayı: 10, Yıl: 1991, s. 157, 162, 163.

⁴³ Müellif bu bilgilerde genelde *Celaleyn*'i takip etmiştir.

⁴⁴ Mesela, Bakara, 2/40-123 ayetleri arasındaki İsrail oğulları kussasına ﴿يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ﴾ ifadesi ile başlanmış ve aynı ifade ile bitirilmiştir. Müellif de bunu şöyle açıklamaktadır: ختم الكلام معهم بما صدره به مناسبة بين الخاتمة والفاصلة: Kelamın sonu ile başı arasındaki münasebet (i ortaya çıkarmak) için onlar (İsrailoğulları) hakkındaki sözü başladığı ifade ile sonlandırdı." Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.40. Diğer bazı örnekler için bkz.: A.İmran, 3/7 (es-Siirdi, a.g.e, s.87); Nisa, 4/32 (es-Siirdi, a.g.e, s.134); Maide, 5/32 (es-Siirdi, a.g.e, s.173).

⁴⁵ es-Siirdi, a.g.e, s.7. Müellifin kullandığı ifade şudur: مقتصرأ فيها على قراءة حفص راوي عاصم إلا نادراً لأئها المشهورة في إقليمنا بالمزيد

etmiştir.⁵⁶ Son olarak şunu da kaydedelim ki zaten az olan kıraat farklılıklarına işaret, Bakara ve Ali İmran surelerinde yoğunlaşmakta, A'raf Suresi'nden sonra da çok daha nadir hale gelmektedir.

2. Kur'an'ı Kur'an ile Tefsir Etmesi⁵⁷

Bilindiği gibi en makbul tefsir metodu Kur'an'ın yine Kur'an ayeti ile ve elbette ki usulü dairesinde tefsir edilmesidir. Müellifimiz Molla Halil'inde tefsirinde başvurduğu tefsir yöntemlerinden birisi Kur'an'ı Kur'an ile açıklamaya çalışmaktır. Bunu yaparken bazen aynı ayet içerisindeki bir parçanın diğer bir parçanın anlaşılmasına yardımcı olduğunu ifade eder,⁵⁸ bazen de bir ayetin başka bir ayet ile tahsis edildiğini⁵⁹ kaydeder. Müfessirin yapmış olduğu bu tefsir/açıklamalar arasında mücmelin tebyin edilmesi⁶⁰ ve mübhem'in tafsil edilmesi⁶¹ örnekleri de vardır.

⁵⁶ es-Siirdi, a.g.e, s.101. (A. İmran, 3/80)

⁵⁷ Burada şu hususu kaydetme gereği duymaktayız: Kur'an'ı Kur'an ile tefsir edilmesi genelde rivayet tefsiri çerçevesinde değerlendirilmektedir. Kur'an'ın bize rivayet yolu ile gelmiş olması noktaya nazara alındığında bu, doğrudur. Ne var ki herhangi bir kelime ya da âyeti tefsir etmek için başka bir âyetin seçilmesi, tamamen müfessirin tercihi ve içtihadı ile olmaktadır. Müfessir olarak seçilen âyetin tefsiri de aynı şekilde olmaktadır. Dolayısıyla Kur'an'ı Kur'an ile tefsir ameliyesi, eğer tamamen Hadis rivayetine dayanmıyorsa dirayet tefsiri çerçevesinde değerlendirilmeli kanaatindeyiz.

⁵⁸ Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.257 (Enfal, 8/12):

﴿إِنِّي مَعَكُمْ﴾ فِي إِعَانَتِهِمْ ﴿فَتَبَتُوا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ بِالْبِشَارَةِ، أَوْ بِتَكْثِيرِ سَوَادِهِمْ، أَوْ بِمَحَارَبَةِ أَعْدَائِهِمْ
فَقَوْلُهُ ﴿سَأَلَنِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرَّعْبُ﴾ كَالْتَفْسِيرِ لِقَوْلِهِ: ﴿أَنِّي مَعَكُمْ فَتَبَتُوا﴾

⁵⁹ Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, aynı yer. (Enfal, 8/15):

﴿فَلَا تُولُوهُمْ الْآدْبَارَ ۚ﴾ بِالْإِخْتِرَامِ مَا لَمْ يَكُونُوا أَكْثَرَ مِنْ مِثْلِكُمْ إِذْ هِيَ مَخْصُوصَةٌ بِقَوْلِهِ فِي آخِرِ السُّورَةِ:
﴿حَرَضَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ الْآيَةَ، [الأنفال، ٦٥/٨]

⁶⁰ Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.419-420 (İsra, 17/53-54):

﴿وَقُلْ لِعِبَادِي﴾ أَي: الْمُؤْمِنِينَ ﴿يَقُولُوا﴾ لِلْكَفَّارِ الْكَلِمَةَ ﴿الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزِعُ بَيْنَهُمْ
بِيَجِّحِ الْبِرَاءَ وَالشَّرَّ ﴿إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوًّا مُبِينًا﴾ ٥٣ ﴿بَيْنَ الْعِدَاوَةِ، وَفَسَّرَ النَّبِيُّ هِيَ
أَحْسَنُ بِقَوْلِهِ: ﴿رَبِّكُمْ أَعْلَمُ بِكُمْ﴾ إِنَّ يَشَأُ يَرْحَمُكُمْ أَوْ إِنَّ يَشَأُ يَعْذِبُكُمْ﴾

⁶¹ Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.393 (Nahl, 16/48):

﴿أَوْ لَمْ يَرَوْا﴾ يَنْظُرُوا ﴿إِلَى مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ﴾ لَهُ ظِلٌّ كَالْأَشْجَارِ، وَالْجِبَالِ، وَنَحْوَهُمَا، فَكَلِمَةُ "مَا"
مَوْصُولَةٌ مَبْهَمَةٌ بَيْنَهُمَا "مِنْ شَيْءٍ" بِاعْتِبَارِ وَصْفِهِ بِقَوْلِهِ: ﴿يَتَفَيَّأُ﴾

3. Âyeti Hadisler ve Sahabe Kavliyle Tefsir Etmesi

Öncelikle söylememiz gerekir ki müellif, rivayetleri çoğunlukla manen ve senet zincirinden soyutlayarak nakletmekte, hadisin kaynağını hemen hemen hiç vermemekte,⁶² sıhhat durumuna göre seçici davranmamaktadır.⁶³

Molla Halil tefsirinde; kelimenin anlamını belirlemek, mücmel olan ifadeyi tefsir etmek, âmın tahsisi ve müphem ifadenin tebyini gibi birçok amaç ile hadisten yararlanmaktadır. Zikrettiğimiz hususlara sadece birer örnek vermekle yetineceğiz:

Kelimenin Manasını Belirlemek:

Bakara, 238'de geçen قانتين kelimesini hadise dayanarak şöyle açıklamaktadır: ﴿قانتين ٢٣٨﴾ مطيعين، لحديث: «كَلَّ قُنُوتٌ فِي الْقُرْآنِ فَهُوَ طَاعَةٌ». Kur'an'da geçen قنوت/kunût kelimesinin tümü 'itaat' anlamındadır⁶⁴ hadisinden ötürü "kanitîn" kelimesinin manası 'itaat eden' demektir.⁶⁵

Mücmelin Tefsir Edilmesi:

Abdest azalarının yıkanması ile alakalı olan Maide Suresinin 6. ayetindeki إلى ﴿فاغسلوا وجوهكم وأيديكم إلى المرافق﴾ أي ifadesinin manasını şöyle vermektedir: *Yüzünüzü ve ellerinizi dirsekler ile (beraber) yıkayınız. Yani, Sünnet'in beyan ettiği gibi dirsekler ile beraber (yıkayınız).*⁶⁶ Görüldüğü gibi müellif

⁶² Kذا رواه الشيخان ; كما في حديث الصحيحين üç yerde tesbit edebildiğimiz kadarıyla aynı şekilde kaynak ismi vermiştir. Aynı sırayla bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.103 (Bakara, 2/96); 206 (En'am, 6/82); 221 (En'am, 6/158); ; es-Siirdi, a.g.e, s.410 (İsra, 17/1); es-Siirdi, a.g.e, s.425 (İsra, 17/81). İki yerde de ravi/sahabi ismi ile kaynak ismi vermiştir. Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.189 (Maide, 5/105); s. 283 (Hicr, 15/88).

⁶³ Tesbit edebildiğimiz kadarıyla iki yerde وفي الصحيح , وبالاحاديث الصحيحة, diyerek hadisin sıhhat derecesine ya da kaynağına işaret etmektedir. Aynı sırayla bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.338 (Yusuf, 12/31); es-Siirdi, a.g.e, s.386 (Nahl, 16/8).

⁶⁴ Müsnedu Ahmed, 18/239.

⁶⁵ es-Siirdi, a.g.e, s.70 (Bakara, 2/238). Ayrıca bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.206 (En'am, 6/82).

⁶⁶ es-Siirdi, a.g.e, s. 167 (Maide, 5/6).

bu durumda hutbe, Kur'an'ı da içinde barındırdığı için Kur'an olarak isimlendirilmiştir.⁷⁴

5. İsrailiyâta Yer Vermesi

Basiretu'l-Kulûb kısa ve sade tefsirdir. Böyle bir tefsirde İsrailiyât türü rivayetlerin olmaması beklenebilir. Ne var ki çok/aşırı denecek bir yekûn tutmasa da müellif İsrailiyat türü rivayetleri tefsirine almıştır. Özellikle peygamberleri ve daha önce yaşamış milletleri anlatan ayetlerin tefsirinde, yer ve topluluk isimleri başta olmak üzere, söz konusu topluluklar ile alakalı Kur'an'ın vermediği, neticede Kur'an'ı anlamada çok da gerekli olmayan bilgileri bu anlamda aktarmıştır. Denebilir ki müellifin en uzun açıklamaları bu tür rivayetlerden oluşmaktadır. Zira ayetleri çok özlü ve sade bir şekilde tefsir eden müellif, peygamberler ve tarihteki toplulukları anlatan ayetlerde İsrailiyat türü rivayet/hikâyeler ile açıklamayı uzun tutmuştur.

Örnek olarak vereceğimiz Bakara 102'deki Harut ile Marut kıssası konunun anlaşılmasını sağlayacaktır.⁷⁵

﴿وَاتَّبِعُوا﴾ عطف على "نبذ" ﴿مَا تَتْلُوا﴾ [و٤١] أي كُتِبَ السحر التي قرأتم، أو تبعتم؛ فهو حكاية حال ماضية ﴿الشَّيَاطِينُ﴾ من الجن ﴿عَلَى﴾ أي في عهد ﴿مَلِكٍ سُلَيْمَانَ﴾ وكانت دفنتها تحت كرسيه لما نُزِعَ ملكه، أو كانت تسرق السمع وتضم إليه أكاذيب وتلقيه إلى الكهنة فيدونونه، وفشا ذلك وشاع أن الجن تعلم الغيب فجمع سليمان الكتب ودفنها، فلما مات دلَّت الشَّيَاطِينُ عليها الناس واستخرجوها فوجدوا فيها السحر، فقالوا: إنما ملككم بهذا، فتعلموه ورفضوا كتب أنبيائهم. قال تعالى تبرية لسليمان وردًا على اليهود في قوطم: انظروا إلى محمد يذكر سليمان في الأنبياء وما كان إلا ساحراً ﴿وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ﴾ أي لم يعمل السحر، لأن بعض أنواعه واعتقاده كفر ﴿وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينِ كَفَرُوا﴾ باستعماله ﴿يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ﴾ الجملة حال من فاعل "كفروا"، ولا يظهر إلا على يد الفاسق فتميز عن المعجزة والكرامة ﴿وَمَا أَنْزَلَ عَلَى الْمَلَائِكَةِ﴾ من السحر، والعطف على السحر للتغاير الاعتباري أو لأن المراد به نوع أقوى منه، الكائنات ﴿بِبَابِلَ﴾ بلد من سواد العراق ﴿هَارُوتَ وَمَارُوتَ﴾ بدل، أو عطف

⁷⁴ es-Siirdi, a.g.e, s.254.

⁷⁵ Tebliğ, akademik ve tercüme ihtiyacı olmayan bir kitleye hitap ettiği için bu ve daha sonra verilecek olan metinler tercüme edilmemiştir.

بيان لـ"الملكين"، كانا ملكين أنزلهما الله في زمان إدريس لتعليم السحر ابتلاءً للناس، وقيل: مثلاً بشرين وركب فيهما الشهوة وبعثا للفصل بين الناس لامتحان الملائكة حين اعترضوا على بني آدم بكثرة المعاصي، فتعرضا لامرأة يقال لها زهرة، فحملتهما على المعاصي والشرك، ثم صعدت إلى السماء بما تعلمت منهما من اسم الله الأعظم الذي كانا يصعدان به إلى السماء ليلاً وينزلان نهاراً، فمسحها الله كوكباً وهما امتنعا من الصعود، فذهبا إلى إدريس عليه السلام، فاستشفع لهما، فخيرهما الله بين عذاب الدنيا وعذاب الآخرة، فاختاروا الأول لعلمهما بانقطاعه، فعلقا بين السماء والأرض في بئر بيابل يعدبان إلى يوم القيامة، ويعلمان من ذهب إليهما السحر، لكن طعن في هذه القصة بعض وقال: على تقدير صحتها لها تأويل تصوّفٍ لطيف⁷⁶

d2) Dirayet Açısından

1. Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımı

Kur'an ayetlerini muhkem ve müteşâbih diye ikiye ayıran, Ulumu'l-Kur'an kaynaklarında muhkem ve müteşâbih tanımına mesnet kılınan Ali İmran Suresi 7. ayetinin tefsirine baktığımızda müellifin müfessirler tarafından genel kabul gören muhkem-müteşâbih yaklaşım tarzına sahip olduğunu görmekteyiz. Müellifimiz, ilgili yerde muhkem ayetleri, anlamı açık ve başka türlü anlaşılması muhtemel olmayan; müteşâbihleri ise neyi kastettiği açık olmayan farklı manalara gelmesi muhtemel diye tanımlar. Aynı yerde ayette geçen والراسخون kelimesinin mübteda da olabileceği, bu durumda müteşâbih ayetlerin sadece Allah tarafından bilinebilecek hususlar olacağını kaydetmektedir. Bu ifadeden müellifin mutlak ve izafi müteşâbih ayrımını da kabul ettiğini anlayabiliriz. Yine aynı ayeti tefsir ederken müellif, tüm ayetleri muhkem olarak niteleyen Hud, 11/1 ayeti ile tam tersine tüm ayetleri müteşâbih olarak niteleyen Zümer, 39/23 ayetlerine de değinmektedir. Birincisinde geçen محكم kelimesinin kusursuzluk, nazım üstünlüğü ve mana güzelliği; ikincisinde 'متشابه'in ise ayetlerin güzellik ve doğruluk, i'câz, nazım ve faydalı şeyleri ifade etmesi bakımından benzeşmesi anlamında olduğunu ifade eder.⁷⁷

⁷⁶ es-Siirdi. a.g.e, s.35-36. Müellif burada işaret ettiği tasavvufi yorumu haşiyede nakletmektedir.

⁷⁷ Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.86-87 (A İmran, 3/7); 310 (Hûd, 11/1); 693 (Zümer, 39/23).

Yukarıda ifade edildiği gibi müellif mutlak ve izafi müteşabih ayrımını kabul etmektedir. Ali İmran 3/7'de mutlak müteşabihlere örnek olarak dünyanın ömrü, kıyametin kopması, zebanilerin sayısı gibi özel sayıları örnek verir. Huruf-ı mukattaa konusundaki yaklaşımına baktığımızda ise bunları da mutlak müteşabih kategorisinde mütalaa ettiğini görürüz. Zira burada tevile girmemekte en sağlıklı yol olarak gördüğü *Celaleyn* tefsirinin yolunu takip etmektedir. Nitekim Bakara'nın başında şunları kaydetmektedir: " (Âlimler), bu ve bununla beraber heca/alfabe harflerinin isimleri ile başlanan yirmi dokuz surenin başlangıcı konusunda uzunca teviller yapmışlardır. Lakin en sağlıklı yol, *Celaleyn* tefsirinde dendiği gibi "Allah, bununla neyi kastettiğini daha iyi bilir." şeklindeki yoldur. Yani bunlar, zahirine inanıp batınını Allah'a havale etmek gereken müteşabihlerdendir."⁷⁸ Müellif, eser boyunca huruf-ı mukattaa konusundaki yaklaşımını بذلك المراد أعلم يا da متشابه diyerek sürdürür. Sadece Ra'd Suresi 1. ayetinde المر متشابه Elif Lam Ra, müteşabihdir, dedikten sonra bu huruf-u mukattaa'nın وأرى أعلم أنا: " (Elif Lam Ra), Ben Allah'ım bilir ve görürüm" anlamına geldiğine dair bir nakil zikreder.⁷⁹

Diğer yandan Allah'ın arşa istiva etmesi, Allah'ın yüzü, Allah'ın eli ve ruh gibi kavramları aşırıya kaçmadan, bağlamına göre mecaza hamlederek tevil etmiş, bazı yerlerde selef/tefviz mezhebinin görüşünü de aktarmıştır. Mesela " ثم استوى على ...sonra arşa kurulan..."⁸⁰ ayetinin tefsirinde tefviz mezhebine göre istivanın mahiyenin sadece Allah tarafından bilinebileceğini; te'vil mezhebine göre ise Allah'ın emir/işlerinin düzgün olması ya da Allah'ın arşı hükümlerine alması anlamında olduğunu ifade ederken, "الرحمن على العرش استوى": Rahman arşa kurulmuştur"⁸¹ ayetindeki istiva kavramına da şöyle bir açıklama getirmektedir: "Müşebbihe'nin dediği gibi oturma ve yerleşme şeklinde değil; çünkü O, yön ve mekândan münezzehtir. Buradaki istiva ya Allah'tan başkasının bilmediği şekildedir ya da ele geçirme ve yönetme biçimindedir."⁸²

⁷⁸ es-Siirdi, a.g.e, s.8.

⁷⁹ es-Siirdi, a.g.e, s.353.

⁸⁰ Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.231 (A'raf, 7/54).

⁸¹ Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.463 (Taha, 20/5).

⁸² es-Siirdi, a.g.e, s.463.

Müteşabih olarak kabul edilen "وجه الله" kavramını da Bakara, 2/115'te Allah'ın zatı, Bakara, 2/272'de Allah'ın vereceği sevap/karşılık, Rûm 30/38-39'da Allah'ın zatı ve Ona yaklaşmak şeklinde te'vil etmiştir.⁸³ "يد الله" kavramını ise Mâide, 5/64'te cimrilik olarak alırken, Fetih, 48/10'da kavrama şöyle bir tevil getirmektedir: " (Allah), kendisine biat edilen kişiye benzetilince Allah için de mecazî olarak elin varlığı kabul edildi.⁸⁴

2. İşari/Tasavvufi Tefsire Yer Vermesi

Molla Halil, derin ve geniş bir ilmi müktesebata sahip olduğu gibi tasavvufi icâzete de sahiptir ve tarikat ehlidir. Meşrep olarak Kadiri olup Şeyh Ahmet er-Reşidî'nin halifesidir. Hem müellifin tasavvuf ehli olması hem de eserin isminin bu yönde bir çağrışım oluşturması, *Basiret'l-Kulûb*'da tasavvufi/işari yorumların olması beklentisini meydana getirebilir; fakat eserde bu tür yorumlar yok denecek kadar azdır. Muhtemelen bunun sebebi Molla Halil'in eserinde takip ettiği metottur. Zira kendisi mukaddimede, kısa ve herkes tarafından anlaşılacak bir tefsir yazmak istediğini ifade etmiştir.

Basiretu'l-Kulûb tefsirinde işari/tasavvufi tefsire örnek verilebilecek hususlar şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: Kalbin tasfiyesi (تحلية - تحلية),⁸⁵ irfan ehli,⁸⁶ mükâşefe/inkîşâf,⁸⁷ kalbin nurlanması⁸⁸ gibi bazı tasavvufi kavramların kullanılması; ⁸⁹لها تأويل تصوّفٍ لطيف diyerek işari/tasavvufi tefsire işaret etmek. Bunun yanında çok

⁸³ "وجه الله" kavramı için bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.39; 80; 604. Ayrıca "وجه" kelimesiyle izafet terkibi içerisinde kullanıldığı Ra'd, 13/22 ayetinde Allah'ın rızası; Rahman, 55/27 ayetinde de Allah'ın şeklinde tevil edilmiştir. Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s. 358; 807.

⁸⁴ "يد الله" kavramı için bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.180; 765.

⁸⁵ Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.259 (Enfal, 8/24).

⁸⁶ Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.350 (Yusuf, 12/94).

⁸⁷ Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.303 (Yunus, 10/64); es-Siirdi, a.g.e, s.384 (Hicr, 15/99).

⁸⁸ Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.22 (Bakara, 2/45).

⁸⁹ Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.36/mahtût v.14b (Bakara, 2/102); HarutMarut kıssasında Beydavî'nin (I, 124-125) Yahudilerden nakledilmiştir deyip tasvip etmediği iki meleğin şehvet yüklenerek iki insan gibi yeryüzüne gönderildiği sonra Zühre adında bir kadınla karşılaştıkları şeklindeki rivayeti kastederek *لكن طعن في هذه القصة بعض وقال: على تقدير صحتها لها تأويل تصوّفٍ لطيف* deyip haşiyede o tevili Şeyhzâde'den nakletmekte ve sonuna da *هذا التأويل نعم* kaydını düşmektedir. Bkz.: *Haşiyetu Şeyhzâde*, II, 200-201.

kısa işarı yorumlara da rastlanmaktadır.⁹⁰ وفيه إشارة⁹⁰ diyerek yapmış olduğu işarı yorumlara Bakara Suresi 260. ayetteki yorum verilebilir. Orada zahiri tefsiri verdikten şunları kaydetmektedir: " وفيه إشارة إلى أنّ من أراد الحياة الأبدية فليقتل القوى البدئية ويمزج بعضها ببعض حتى تنكسر سؤورها فتأتيه مسرعات متى دعاهنّ بالعقل أو الشرع: Ayette şöyle bir işaret/işarı bir mana vardır: Ebedî hayatı isteyen kişi, bedenî güçlerini/arzularını, gücü kırılacak şekilde, öldürüp birbiriyle mezcetsin. (Böyle yaptığında) onları ne zaman akıl ve şeriatın (gereklarine) davet etse koşarak gelirler (hemen itaat ederler.)"⁹¹

3. Nesih Meselesindeki Yaklaşımı

Günümüzde bile hâlâ tartışma konusu olan neshin varlığı ve kapsamı hususunda özelde tefsir/Ulumu'l-Kur'an genelde ise tüm İslâmî disiplinlerde tarih boyunca üç ana akım olduğunu söyleyebiliriz. Neshi kabul edip mensuh ayetler konusunda aşırıya kaçanlar, tarih boyunca azınlıkta kalmış olsa da neshi kabul etmeyenler ve neshi kabul ettiği halde mensuh ayetlerin sayısı hususunda mutedil olanlar. Gerek tefsir ve gerekse de Ulûmu'l-Kur'ân kaynaklarının çoğunda nesih ile alakalı olarak kabul edilen Bakara, 2/106⁹² ve Nahl, 16/101⁹³ ayetlerine yapmış

⁹⁰ Örnek için bkz: es-Siirdî, a.g.e, s.97 (A.İmran, 3/55).

⁹¹ Bkz.: es-Siirdî, a.g.e, s.77 (Bakara, 2/260). Diğer bir örnek için bkz.: es-Siirdî, a.g.e, s.23 (Bakara, 2/49).

⁹² Bkz.: (es-Siirdî, a.g.e, s.37): ولما طعن الكفار في النسخ وقالوا: إنَّ محمدًا يأمر أصحابه اليوم بأمر وينهى عنه غدًا، نزل: ﴿مَا شَرِطِي﴾ نَسَخَ مِنْ آيَةٍ أَيْ: نُزِلَ حَكْمُهَا إِنَّمَا مَعَ لَفْظِهَا أَوْ لَا ﴿أَوْ نُسِيهَا﴾ مِنَ النِّسْيَانِ أَيْ: نَسَكْنَا عَنْ قَلْبِكَ، وَقَرَأَ: "نَسَخْنَا" مِنْ "النَّسَاءِ" أَيْ: نَوَخَرْنَا، فَلَا يَبْدُلُ حَكْمَهَا، وَنَزَعَ تِلَاوَتَهَا، أَوْ نَوَخَرْنَا فِي اللُّوْحِ الْمَحْفُوظِ، وَجَوَابُ الشَّرْطِ: ﴿تَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا﴾ أَنْفَعُ لِلْعِبَادِ فِي السَّهْوَةِ، أَوْ كَثْرَةُ الْأَجْرِ ﴿أَوْ مِثْلَهَا﴾ فِي التَّكْلِيفِ وَالنُّوَابِ [و ١٥] ﴿أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ۝ ١٠٦﴾ وَمِنَ النَّسْخِ وَالتَّبْدِيلِ، وَالتَّسْتَفْهَامِ لِلتَّقْرِيرِ، وَاسْتَدْلَالِ بِهَذِهِ الْآيَةِ عَلَىٰ مَنَعِ النَّسْخِ بِلا بَدَلٍ، أَوْ بِاتِّقَالِ، وَنَسْخِ الْكِتَابِ بِالسَّنَةِ، فَإِنَّ النَّاسِخَ مَا أَتَىٰ لِلْبَدَلِ، وَالسَّنَةُ لَيْسَتْ كَذَلِكَ، وَالكَلْبُ ضَعِيفٌ، وَكَذَا اسْتِدْلَالُ الْمُعْتَزِلِ بِمَا عَلَىٰ حَدِيثِهِ، فَإِنَّ التَّغَايِيرَ وَالتَّفَاوُتَ مِنْ مَلْزُومَاتِهِ، لِأَنَّهَا مِنْ عَوَارِضِ أَلْفَاظِ الْكَلَامِ النَّفْسِيِّ؛ فَلَا تَنَاقُضَ قَدَمَهُ

⁹³ Bkz.: (es-Siirdî, a.g.e, s.405): ﴿وَإِذَا بَدَلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ﴾ بِنَسْخِ: ﴿وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ﴾ مِنْ مَصَالِحِ الْعِبَادِ بِاخْتِلَافِ الْأَوْقَاتِ ﴿قَالُوا﴾ أَيْ: الْكُفْرَةَ لِلنَّبِيِّ، جَوَابُ "إِذَا" ﴿إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ﴾ كَذَّابٌ يَقُولُهُ مِنْ عِنْدِكَ فَتَغْيِرُهُ كَمَا تَرِيدُ ﴿بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ۝ ١٠١﴾ حَقِيقَةُ الْقُرْآنِ وَفَائِدَةُ النَّسْخِ

olduğu tefsirden anladığımız kadarıyla Molla Halil, neshin kabulü konusunda geleneğe bağlıdır. Aynı şekilde nesh deyince akla en çok gelen içkinin haram kılış süreci ile ilgili ayetler,⁹⁴ ana-baba ve akrabaya vasiyeti emreden ayetin, ayeti ile neshi meselesi,⁹⁵ zinanın cezası meselesi ⁹⁶ gibi yerlerde yaptığı açıklamalar da bu kanaatimizi destekler mahiyettedir.

Ayetu's-seyf/Kılıç ayeti olarak meşhur olmuş Tevbe Suresi 5. ayetinin tefsirinde "وهذه الآية ناسخة لكل آية في القرآن فيها ذكر الإعراض والصبر على أذى الأعداء": Bu ayet, düşmandan yüz çevirip onların eziyetine katlanmanın zikredildiği tüm Kur'an ayetlerini neshetmektedir" açıklamasını yapmaktadır.⁹⁷ Buna bağlı olarak da birçok ayetin tefsirinde kaydettiği "وهذا قبل الأمر بالقتال": Bu (hüküm), savaşın emredilmesinden öncedir"⁹⁸ "وهذا وما بعده منسوخ بآية السيف"⁹⁹ ayeti ile mensuttur."⁹⁹ Dolayısıyla Beraet/Tevbe Suresi'ndeki ayet ile tahsis edilmiştir."¹⁰⁰ ifadelerine bakılırsa mensuh ayetlerin sayısının çok olduğu görüşüne meylettği düşünülebilir. Bununla birlikte söz konusu ayet ile mensuh olduğu savunulan birçok ayeti de mensuh olmayacak şekilde tefsir ederek ayetin mensuh olmadığını da açıkça beyan etmiştir.¹⁰¹ Aynı şekilde mensuh olduğu savunulan başka ayetlerde de ayetin mensuh olmadığına yönelik tefsir yapıp فلا نسخ kaydını düştüğü durumlar vardır.¹⁰²

⁹⁴ Sırasıyla: Nahl, 16/6; Bakara, 2/219; Nisa, 4/43; Maide, 5/90. (Aynı sırayla: es-Siirdi, a.g.e, s.396-397; s.63; s.136; s.185.)

⁹⁵ Bkz.: Vasiyet ayeti için: es-Siirdi, a.g.e, s.52-53 (Bakara, 2/180-182). Miras ayeti için: es-Siirdi, a.g.e, s.126-127 (Nisa, 4/11).

⁹⁶ Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.128-129 (Nisa, 4/15-16); es-Siirdi, a.g.e, s.516 (Nur, 24/2).

⁹⁷ Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.270.

⁹⁸ Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.90 (A. İmran, 3/20).

⁹⁹ Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.146-147 (Nisa, 4/90).

¹⁰⁰ Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.164 (Maide, 5/2).

¹⁰¹ Örnekler için bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.204 (Enam, 6/70); s.266 (Enfal, 8/61).

¹⁰² Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.415 (İsra, 17/24): ﴿وقل رب ارحمهما﴾ وإن كانا كافرين لأن من الرحمة أن يهديهما؛ فلا نسخ بقوله تعالى: ﴿وما كان للذي آمنوا أن يستغفروا للمشركين﴾ [التوبة، ١١٣/٩]

Son olarak şunu da kaydedelim: Molla Halil, mensuh olduğu söylenen bazı ayetlerin mensuh olup olmama durumunun yapılan tefsir/teville göre değişkenlik gösterebileceğini söylemektedir. Bu da onun nesih konusunda icmain vaki olamayacağı görüşünde olduğunu göstermektedir.¹⁰³

4. Filolojik Tahlil

Bu alan, eserde en zengin malzemeye sahiptir denebilir. Zira tefsirin başından sonuna kadar müellif bol miktarda Sarf, Nahiv ve Belagat uygulamaları yapmakta ayetin doğru anlaşılmasına yarayacak filolojik ve semantik tahliller yapmaktadır. Molla Halil bu tür bilgileri verirken Nahiv ekollerine çok nadiren değinmekte,¹⁰⁴ ayetin daha iyi anlaşılması için vermeye özen gösterdiği farklı Sarfî-Nahvî-Belağî görüşleri ise görebildiğimiz kadarıyla sahiplerine hiç atfetmemektedir. Öte yandan dikkati calip bir husus da şudur ki Molla Halil tefsirinde Sarf-Nahiv-Belagat terimlerini bolca kullanmakta; fakat bunların tanımını vermemektedir. Bu da müellifin muhatap kitlesi olarak en azından belirli bir seviyedeki medrese talebelerini seçtiğini düşündürmektedir. Bu tespit, müellifin yazacağı eserin üslubu ile ilgili mukaddimede kaydetmiş olduğu "zekâ seviyesi düşük olanın da yüksek olanın da anlayabileceği" ilkesiyle çelişiyor gibi görünebilir; fakat orada kastedilen iki tarafın da yine medrese müntesiplerinden olduğunu kabul edersek tezat ortadan kalkmış olur. Meselenin daha iyi anlaşılması amacıyla Sarf, Nahiv ve Belagat alanındaki uygulamalarına bakıp her birisine birer örnek vermekle yetineceğiz:

¹⁰³ Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.128-129 (Nisa, 4/15): ﴿أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا ۝﴾ طريقاً إلى الخروج منها: كتعيين الحدّ المخلّص عن الحبس، أمروا بذلك أوّل الإسلام ثم جعل لهنّ سبيلاً بجلد البكر مئة وتغريبها عاماً ورحم المحصنة، وفي الحديث: «لَمَّا بُيِّنَ الحدّ قال: خذوا عنيّ قد جعل الله لهنّ سبيلاً»، ويجوز أن يكون المراد التوصية بإسكانهنّ بعد أن يجلدن كيلاً يجري عليهنّ ما جرى بسبب الخروج، ولم يذكر الحدّ استغناء بقوله: ﴿الرّانّة والزاني...﴾ [النور، ٢٤/٢]، فلا نسخ حيثئذ

¹⁰⁴ Bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.4٢٧ (Isra, 17/89): وهو (أقول: من كلّ مثل) مفعول "صرفنا" بزيادة "من" في الإثبات كما هو مذهب الكوفيين والأخفش

Sarf İlimi:

Molla Halil, fiilin babından tutun kelimenin kalıbına ve kelimenin aslı/i'lal kurallarına kadar çok değişik ve geniş yelpazede Sarf kurallarını vermektedir. Bazı yerlerde Sarf kuralları ile lügat bilgisini beraber verirken bazen de Sarf ile Vadî (Semantik) ile ilgili bilgileri birlikte verir.

Bu bağlamda Molla Halil, içki ve kumarın hükmü ile ilgili olan Bakara Suresi'nin 219. ayetinde الخمر kelimesini morfolojik olarak ele alıp kelimenin master olduğunu ifade ettikten sonra asıl manasının örtmek/gizlemek olduğunu mayalanmış meyve suyunun/şarabın da akli örtüp devre dışı bıraktığı için الخمر olarak isimlendirildiğini kaydetmektedir.¹⁰⁵

Nahiv İlimi:

Ayetlerin çoğunda Nahiv kurallarını veren müellif genelde özlü ifadeler kullanır bazen de nisbeten geniş açıklamalara yer verir. Aynı şekilde bazen kural ismini açıkça zikretmeden ayete vermiş olduğu manayla buna işaret ederken bazen de nahiv kurallarının ismini açıkça zikreder. Bulunan her yerde olmasa da genelde alternatif i'rab bilgisini veren müellif bazen de vermiş olduğu i'rabı temellendirir.

Örnek:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةٌ بَيْنَكُمْ﴾ أي: فيما أمرتم شهادة بينكم، والمراد بها الإشهاد، وإضافتها إلى الظرف على الاتساع، اتفقوا على أن هذه الآية أصعب ما في القرآن إعراباً، ونظماً، وحكماً ﴿إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ﴾ أي: أماراته، ظرف لـ"شهادة" ﴿حِينَ الْوَصِيَّةِ﴾ بدل منه أو ظرف "حضر"، وفي الإبدال تنبيه على أن الوصية مما ينبغي أن لا يتهاون فيه ﴿إِثْنَانٍ﴾ فاعل "شهادة" أو خبرها على حذف مضاف منه أو منها¹⁰⁶

Müellifin de ifadesine göre bu ayetin Kur'an'ın en zor ayeti olduğu hakkında âlimler arasında ittifak vardır. Buna rağmen müellif ayeti tefsir ederken nahiv

¹⁰⁵ İlgili ayet için bkz.: es-Siirdi, a.g.e, s.63: ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ﴾ في الأصل مصدر بمعنى الستر، سمي بها.

العصير المشتد لستره العقل ﴿وَالْمَيْسِرِ﴾ مصدر ميمي بمعنى اليسر، سمي به القمار

¹⁰⁶ es-Siirdi, a.g.e, s.189 (Maide, 5/106).

bilgisinden yararlanarak ayeti izah etmekte, ayetin daha iyi anlaşılması için çaba göstermektedir. Bu bağlamda çeşitli irab vecihlerini vermekte, her irab vechine göre takdirler yapmaktadır. Uygulamış olduğu irabı temellendirmekte ve irabın manaya incelik ve derinlik katabileceğini ifade etmeyi ihmal etmemektedir.

Belagat İlmi:

Basiretu'l-kulûb, Belagat uygulamaları açısından da çok fazla örnek içermektedir. Mecazdan tıbak/mutabaka sanatına, müşâkele sanatından istiare sanatına kadar Belagat ilminin hemen hemen her alanıyla ilgili uygulama mevcuttur.

Örnek:

﴿وَقِيلَ يَا أَرْضِ ابْلَعِي مَاءَكِ﴾ الذي نبع منك؛ فشرَّبته دون ما نزل من السماء فصار أنهاراً
وبحاراً ﴿ويا سماء أقلعي﴾ أمسكي عن المطر فأمسكت، نزلهما منزلة العقلاء المأمورين على سبيل
الاستعارة بالكناية، وطلب منهما الإقبال تخيلاً لها وأمرهما بالقلع والبلع تشریحاً، فأثما من
ملائمات المستعار منه¹⁰⁷

Müellif, ayette uygulanmış olan yerin ve göğün akıllı varlıklar/insana benzetmesini özlü bir şekilde vermektedir. Buradaki benzetmenin müşebbehu bihin/kendisine benzetilenin zikredilmediği istiare-mekniyye/kapalı istiare olduğunu, buna bağlı olarak müşebbehu bihe/insana has olan nidaya muhatap olmak özelliği zikredilerek istiare tahyilîyye/hayalî istiarenin uygulanmış olduğunu kaydeder. Ayrıca kendisine benzetilenin özellikleri olan "yutmak" ve "tutmak/durmak" ifadeleri verildiği için istirenin mürâşşaha olduğunu ifade eder. Netice itibarı ile ayette biri istiare-mekniyye-mürâşşaha diğeri de ona bağlı olarak istiare-tahyilîyye olmak üzere iki istiare olduğunu zikretmektedir.

SONUÇ

Basiretu'l-kulûb, kısa/mucez sayılabilecek ve ağırlıklı olarak dilbilimsel bir tefsir kitabıdır. Temel kaynağı, Osmanlı tefsir geleneğinde çok önemli bir yere sahip olan Beydavî'nin *Envaru't-Tenzil* adlı tefsiridir. Bunun yanında yine söz konusu tefsirin en meşhur haşiyelerinden olan *Haşiyetu Muhyiddin Şeyhzâde ala Tefsiri'l-Kadi Beydavi* ile müellifin yaşamış olduğu bölgedeki medrese geleneğinde önemli bir yere

¹⁰⁷ es-Siirdi, a.g.e, s.318 (Hud, 11/4 Ğ).

sahip olan *Haşiyetu Isamiddin el İsfarayini ala'l- Beydavî* isimli haşiyelerden ayrıca *Celaleyn* tefsirinden yararlanılarak vücuda getirilmiştir. Müellif, bahsi geçen kaynakların ibarelerini bazen olduğu gibi bazen de değiştirerek almış hepsini birleştirerek bambaşka bir metin kurgusu oluşturmuştur.

Müellifimiz Molla Halil, Beydavî tefsirindeki uzun felsefi/kelâmî tahlilleri, fikhî bilgileri almamış, kimi yerde bunlara kısaca değinmiş kimi yerde ise değinmeden Beydavî tefsirine havale etmiştir. Lügavî-belağî konulara ise daha çok yer vermiş; fakat yine öz ifadeler kullanmıştır. İtikadî olarak Eş'arî, amelî olarak da Şafîî olan müellif değindiği yerlerde kendi mezhebini takip etmiştir. Eş'arî mezhebini ismen zikretmeyen müellif birçok yerde Şafîî mezhebini ismen zikretmiştir. Tasavvufî açıdan da Kadirî olan Molla Halil tefsirinde kayda değer/fazlaca işari/tasavvufî yorumlara yer vermemiştir.

Tefsirinde kahir ekseriyeti kıraat-ı seb'adan olmak üzere kıraat farklılıklarına gerekli gördüğü yerlerde değinen Molla Halil, ayetin anlaşılmasında Hadislerden de yararlanmış. Ayrıca bol miktarda nüzul sebebi ve nadiren de sahabi kavli aktarmıştır. İsrailiyat türü rivayetler de tefsirin hacmine göre orta düzeyde mevcuttur. Zayıf hadisler ile İsrailiyat türü rivayetleri genelde zayıflığına işaret sayılabilecek *قيل* ve *روي* meçhul kalıp ile aktaran Molla Halil, çoğu zaman de rivayetleri özetleyerek manen ve senet zinciri hatta ravi/kaynak ismi olmaksızın vermiş, sıhhat derecesine göre seçici davranmamıştır. Hadis Usulü alanında eser yazacak kadar bilgi sahibi olan müellifin hadisleri dayanmış olduğu kaynaklardan Hadis Usulü kriterlerine göre değerlendirmeye tabi tutmadan olduğu gibi naklettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte çoğu zayıf hatta mevzu sayılan fadailu's-suver ile ilgili rivayetleri sadece birkaç surede nakletmiştir.

Netice itibarıyla Molla Halil, *Basiretu'l-Kulûb* tefsirinde dirayet metodu ile yazmış, özellikle lügavî-belağî kurallardan istifade ederek Kur'an ayetlerinin, tabiri caizse, çıplak manasını uzun ve derin tevellere girmeden vermeye çalışmıştır. Bununla birlikte gerekli yerlerde kelâmî ve fikhî konulara da değinmiştir. Kanaatimize göre bu hususlar, esere Neseî ile Celaleyn tefsirleri arası bir özellik, onu İslamî ilimlerde belirli bir seviyeye sahip ilim talebeleri için başvuru kaynağı yapmaktadır. Öte yandan Beydavî tefsirine yazılmış onca şerh, haşiyeye ve talika yanında onu telhis eden nadir eserlerden olması *Basiretu'l-kulûb*'a ayrı bir önem kazandırmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdulkerim Bingöl, *Molla Halil es-Siirdî ve el-Kâfiyetu'l-Kubra Adlı Eseri* (basılmamış yüksek lisans tezi), Diyarbakır, 2011.
- Abdulkerim el Muderris, *Ulemâuna fî Hidmeti'd-Dîn*, Daru'l-Hurriyyeli't-Tibâe, Bağdad, 1403/1983.
- Abdulkerim Ünalın, *Molla Halil es-Siirdî 'nin Fıkhî Yönü*, Uluslararası Siirt Sempozyumu, İzmir, 2007.
- Adil Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirinmin Sadri'l-İslâm ve hatta'l-Asrina'l-Hazır*, Müessesetu'n-Nüveyhidî's-Sekafiyye, y.y, 1409/1988.
- Ahmed b. Hanbel, *Musnedu'l-İmâm Ahmed ibni Hanbel*, Thk: Şuayb Ernaût, Mektebetu'l-Risale, y.y, 1422/1999.
- Ali Nebi Salih ed-Doski, *Molla Halil ve Menhecuhu fî İsbati'i-Akaidi'i-İslâmîyye min Hilali Manzûmetihi Nehci'l-Enâm*, Daru Sbeyriz (Spirez) li't-Tibae ve'n-Neşr, Duhok, 1428/2000.
- Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i âmire, İstanbul, 1333.
- _____, *Sıratü'l- Mustakîm*, İstanbul, 1326h/1910m, S. V.,sy. 127.
- Celaluddin el-Mahalli-Celaluddin es-Suyûtî, *Tefsiru'l-Celâleyn el-Muyesser*, Thk.: FahrudinKabave, Mektebetu Lübnan Naşırûn, Kahire, 2003.
- Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahiu'l-Buhârî (el-Camiu'l-Müsnedü's-Sahih)*, Thk.: Muhammed Zuheyr b. Nasırî'n-Nasır, DaruTavku'n-Necat, Beyrût, 1422.
- Ebu'l-Huseyin Muslim b. Haccâc el-Kuşeyri en-Nisabûrî, *Sahihu Muslim*, Thk.: Muhammed Fuad Abdalbaki, Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabîyye, y, ve t. y.
- Ekrem Abdülvehhab el-Molla Yusuf el-Musuli, *el-Muktataf min İcazati'l-İrâkiyyîn ve Esânidihim*, Dâru'n-Nürli'l-Ulûmi's-Şer'iyyeve'l-İsnâd, Umman 1428h.
- Evlîyalar Ansiklopedisi* (ed.), İhlas Gazetecilik Yay., İstanbul, 1992, Molla Halil Md. VIII.
- Faruk Kazan, *Mollâ Halil'in Bilgi Ve Varlık Anlayışı (Tesisu'lKavâid Çerçevesinde)* (basılmamış yüksek lisans tezi), Diyarbakır, 2013.
- Hamit Sevgili, *Risale fi'n-Nezr li'l-Molla Halil el İsirdî*, Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, Nisan 2017, C.9, Sy.1 (17).
- Hayruddin ez Zirikli, *el A'lâm*, Daru'l-ilmli'l-Melâyîn, Beyrût, 2002.
- Isamuddin İbrahim b. Arabşah el-İsferayini, *Haşiyetun alâ Envari't-Tenzil Haşiyetu Isamiddin alâ'l-Beydavî*, Nüşat'l-Meclisi'i-Vatani li's-Sakafe ve'l-Fünûn ve'l-Âdâb.
- İbrahim el Harrani, *et-Tuhfetu'l-Halidiyye fi Beyâni'l-İcâzeti'l-ilmîyeti's-Şer'iyye fi'l-Medârisi't-Türkiyye*, el-Mektebetu'l-Haşimîyye, İstanbul, 2017.

- İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- _____, TDV, Envarü't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vil Maddesi, XI.
- İsmail Paşa el Bağdadî, *Hediyetu'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, Daru İhyau't-Turasi'l-Arabi, Beyrût, 1951.
- el-Kadi Nasiruddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirazi el-Beydavî, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil (Tefsiru'l-Beydavî)*, Thk.: Muhammed Subhi Hasan Hallak-Muhammed Ahmed Etraş, Daru'r-Reşid-Müessesu'l-İman, y.y., 1421/2000.
- Molla Halil es-Siirdî, *Basiretu'l-Kulûb fî Kelâmi Allami'l-Guyûb*, Thk.: Molla Sıbgatullah (Sevgili) ez-Zûkaydî, Nubihar Yayınları, İstanbul, 1432h/2011m.
- Muhammed Abay, *Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası*; Divan Dergisi, Sayı: 6, 1991.
- Muhammed Muslihuiddin Mustafa el-Kocevi el-Hanefi, *Haşiyetu Muhyiddin Şeyhzâde alâ Tefsiri'l-Beydavî*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Lübnan, 1434/2013.
- Mustafa Öncü, *Molla Halil Es-Siirdî'nin "Basiretu'l-Kulûb Fî Kelâmi 'Allâmi'l-Guyûb" Adlı Eserinin Arap Dili Açısından İncelenmesi* (basılmamış yüksek lisans tezi), Diyarbakır, 2013.
- Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış*, Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-, 2011.
- Nejdet Karakaya, *Bir Dilci Olarak Molla Halil es-Siirdî* (basılmamış yüksek lisans tezi), Van, 2006.
- Ömer Atalay, *Siirt Tarihi*, Çeltut Matbaası, İstanbul, 1946.
- Ömer Pakiş, *Molla Halil es-Siirdî ve Tefsirdeki Metodu* (basılmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, 1996.
- Omer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-Muellifin*, Muessesetu'r-Risale, Dimaşk, 1376h/1957m.
- Said Muhammed Ahmed, *Medresetu Kubbahan ve Devruha fî Neşri'l-Ulûmi'l-İslâmiyye*, Matbaatu Duhok, Duhok, 2013.
- Şeyh Abdulkahhar b. Molla Mahmud b. Molla Halil es-Siirdî, *Tercemetu'l-allâmetu'l-fehhâme el Molla Halil rehimehu'l-Celil*, mahtût eser.
- Şükrü Aslan, *Celaleyn Tefsiri'nin İsnadı ve el Mahallî'nin Bakara Süresi'nden Yaptığı Tefsiri*, Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, Sayı: 10, Yıl: 1991.
- Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği Ve Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde 'Alâ Tefsiri'l-Kâdi El-Beyzâvi Örneği* (Basılmamış doktora tezi), İstanbul, 2013.